

Δρος Θεοχάρη Μιχ. Προβατάκη
Διευθυντού Υπουργείου Πολιτισμού

Οι Αρχαίοι Έλληνες Φιλόσοφοι στη Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Εικονογραφία

Έκδοση Περιοδικό «Δάφνη»
Χίος 2003

Το καθολικό της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Πετριτζονίτισσα) Φιλιππούπολης Βουλγαρίας, ανατολικά του οποίου βρίσκεται η Τράπεζα όπου και οι τοιχογραφίες των Ελλήνων φιλοσόφων με αρχαίες ελληνικές ενδυμασίες, στέμματα και ελληνικές επιγραφές στα ειλητάρια

Όλες οι φωτογραφίες είναι του Δρος Θεοχάρη Μιχ. Προβατάκη από τοιχογραφίες της Τράπεζας Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου (Πετριτζονίτισσα) Φιλιππούπολης Βουλγαρίας, έτος 1643 (Μπάσκοβο)

Φωτογραφία εξωφύλλου: Ο σοφός Οκύαρος (Όμηρος)

Φωτογραφία οπισθόφυλλου: Ο σοφός Δωνέριστος (Πυθαγόρας)

Τις διορθώσεις των δοκιμίων έκανε ο ίδιος

Έκδοση: Περιοδικό «Δάφνη»

www.dafninet.gr

e-mail: info@dafninet.gr

Υπεύθυνος έκδοσης, σχεδιασμός, σελιδοποίηση, εκτύπωση, επικοινωνία:

Βαγγέλης Ρουφάκης

Δαφνώνας Χίος 82100

Τηλέφωνο: (22710) 78353 Κινητό: 6945 871187

e-mail: vroufak@otenet.gr

Δρος Θεοχάρη Μιχ. Προβατάκη
Διευθυντού Υπουργείου Πολιτισμού

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ
ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Ομιλία που εκφωνήθηκε στις 25-10-2002 στο
Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου
Οργάνωση:
Φιλοτεχνικός Όμιλος Χίου

Με την ευγενική χορηγία του ομογενή
Σταύρου Ι. Χαβιάρα
και της
Ομοσπονδίας Σωματείων Νότιας Χίου

Έκδοση
Περιοδικό «Δάφνη»
Χίος 2003

Ο σοφός Γαληνός

ΣΥΝΤΟΜΟ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ

Ο Δρ Θεοχάρης Μιχ. Προβατάκης γεννήθηκε στο χωριό Χριστός Ιεράπετρας Κρήτης και έχει σπουδάσει Θεολογία, Ιστορία και Αρχαιολογία με υποτροφίες της Ελληνικής και Γαλλικής Κυβερνήσεως. Υπηρέτησε στο στρατό ως Έφεδρος Αξιωματικός και στη συνέχεια προσέφερε τις υπηρεσίες του σε σημαντικές θέσεις του ευρύτερου δημόσιου τομέα. Σήμερα είναι Διευθυντής - Συντονιστής του Υπουργείου Πολιτισμού, ενώ παράλληλα διδάσκει θέματα της ειδικότητάς του σε Ανώτερες και Ανώτατες Σχολές όπου μετακαλείται.

Εργάστηκε ως δημοσιογράφος σε περιοδικά και εφημερίδες, ως συντάκτης σε λεξικά, επιστημονικά περιοδικά και εγκυκλοπαίδειες και ως καθηγητής σε Σχολές Αξιωματικών Ενόπλων Δυνάμεων και Σωμάτων Ασφαλείας στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη και έχει πραγματοποιήσει εκατοντάδες ραδιοφωνικές και δεκάδες τηλεοπτικές εκπομπές με θέμα το λόγο, την αρχαιολογία, την τέχνη και την παράδοση του Ελληνισμού.

Έλαβε μέρος σε πανελλήνια και διεθνή Επιστημονικά Συνέδρια και Συμπόσια όπου πραγματοποίησε πρωτότυπες ανακοινώσεις και είναι συγγραφέας μεγάλου αριθμού μονογραφιών, λαογραφικού και αρχαιολογικού χαρακτήρα μεταξύ των οποίων σημειώνουμε: Τα Μετέωρα, που κυκλοφορούν σε 11 γλώσσες, τον Μέγα Αλέξανδρο σε 4 γλώσσες, το Άγιον Όρος σε 4, το Αρκάδι σε 4 γλώσσες, τη Λαϊκή Τέχνη της Κρήτης, την Κωνσταντινούπολη, το Θαβώρειον Όρος, τα Χαρακτικά Ελλήνων Λαϊκών Δημιουργών 17ου-18ου αιώνα, τους Θησαυρούς και τα Κειμήλια Μουσείου Μονεμβασίας και Σπάρτης, την Εικοσιφοίνισσα του Παγκαίου Όρους όπου εμφανίζει για πρώτη φορά τους κλεμμένους από τους Βουλγάρους το 1917 θησαυρούς και κειμήλια, την Πατμιάδα Εκκλησιαστική Σχολή, κ. ά. τα οποία σηματοδοτούν τη βαθιά γνώση, την επιστημονική του κατάρτιση και το πλούσιο ερευνητικό του έργο.

Έχει ανακηρυχθεί Επίτιμος Διδάκτωρ Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών από το Ιουστινιάνειο Πανεπιστήμιο της Αμερικής και έχει τιμηθεί με Βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών, με βραβεία λογοτεχνίας, όπως και με δεκάδες άλλα χρυσά και αργυρά βραβεία και άλλες διακρίσεις από Ιδρύματα και Υπηρεσίες.

Πρόσφατα τιμήθηκε από το Πατριαρχείον Κωνσταντινουπόλεως με το οφίκιον του Άρχοντος Καστρινσίου της Αγίας του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας, αξίωμα ή υπόρρημα ειδικής φύσεως, το οποίον απονέμεται κατ' αξίαν και σε εξαιρετικές μόνον περιπτώσεις.

ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΑΥΤΟΤΕΛΗ ΕΡΓΑ ΤΟΥ
ΔΡΟΣ ΘΕΟΧΑΡΗ ΜΙΧ. ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ

1. Το Σελάκανο, μια κοιλάδα παραμυθένιας ομορφιάς. Θεσσαλονίκη 1975.
2. Παραμύθια, Θρύλοι και Παραδόσεις του Λαού μας: 12 τόμοι. Θεσσαλονίκη 1966-1970
3. Πορεία προς την Εθνεγερσία του 1821. Θεσσαλονίκη 1973.
4. Το Άγιον Όρος. Τρία μερόνυχτα στον τόπο του ασκητισμού. Θεσσαλονίκη 1973.
5. Ιστορία της Τέχνης: Έκδοση Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων. Αθήνα 1977.
6. Το Πεδουλοχάρτι: Ένα άγνωστο λαϊκό χειρόγραφο εξορκισμών. Έκδοση Ιδρύματος Μελετών Χερσονήσου του Αίμου. Θεσσαλονίκη 1976.
7. Εξήντα Κρήτες Αγιογράφοι των Μεταβυζαντινών Χρόνων. Θεσσαλονίκη 1977.
8. Βούλες και Σφραγίδες Φυσικών και Νομικών Προσώπων Μακεδονίας-Θράκης στους τρεις τελευταίους αιώνες. Θεσσαλονίκη 1979.
9. Η Μονή Αρκαδίου: Ιστορία-Τέχνη-Παράδοση. Αθήνα 1979. Το 1997 κυκλοφορεί η 4η έκδοση. Γλώσσες: Ελληνικά, Αγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά.
10. Τα Μετέωρα: Η Ιστορία του Μοναχισμού των Μετεώρων. Αθήνα 1980. Το 1997 κυκλοφορεί η 8η έκδοση. Γλώσσες: Ελληνικά, Αγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά, Ιταλικά, Ολλανδικά, Σερβοκροατικά, Ισπανικά.
11. Το Άγιον Όρος: Η Ιστορία, η Τέχνη και η Παράδοση του Ορθόδοξου Μοναχισμού. Αθήνα 1986.
12. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μελέτιος Μεταξάκης μέσα από ανέκδοτες επιστολές του. Αθήνα 1988.
13. Βίος και Ακολουθία των αυταδέλφων Θεοχάρους και Αποστόλου. Αθήνα 1988.
14. Βίος, Ακολουθία και Παράκλησις της Αγίας Μεγαλομάρτυρος Αργυρής. Αθήνα 1988.
15. Εικόνες του ζωγράφου Ιωάννου Κορνάρου στη Μονή Τοπλού Κρήτης. Αθήνα 1988. Το 1997 κυκλοφορεί η 4η έκδοση. Γλώσσες: Ελληνικά, Αγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά.
16. Κρήτη: Λαϊκή Τέχνη και Ζωή. Αθήνα 1991.
17. Τριάντα πέντε ναοί, μοναστήρια και βιβλιοθήκες της Κωνσταντινούπολης μέσα από Ελληνικά λαϊκά χαρακτηριστικά του περασμένου αιώνα. Θεσσαλονίκη 1991. Έκδοση Ι. Μ. Χ. Α.
18. Η Κωνσταντινούπολη και ο Πατριαρχικός Οίκος. Αθήνα 1992.
19. Ο Μέγας Αλέξανδρος. Ιστορία, Θρύλος, Παράδοση. Αθήνα 1993. Το 1997 κυκλοφορεί η 5η έκδοση. Γλώσσες: Ελληνικά, Αγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά.
20. Χαρακτικά Ελλήνων Λαϊκών Δημιουργών 17ος-18ος αιώνας. Αθήνα 1993.
21. Η Πάτμος: Το Ιερό Νησί του Αιγαίου. Αθήνα 1997.
22. Το Θαβώρ: Το Όρος της Μεταμόρφωσης του Χριστού. Αθήνα 1997, κ. λ. π.
23. Η Μονή Εικοσιφοίνισσας η Αχειροποίητος του Παγγαίου: Θησαυροί και Κειμήλια. Αθήνα 1998.
24. Πατιμάς Εκκλησιαστική Σχολή 1947-1997. Αθήνα 2001

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

Η πνευματική ακτινοβολία των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων δεν έπαυσε διαχρονικά να επιδρά και να συγκινεί όχι μόνον εκείνους που ασχολήθηκαν με τη φιλοσοφία και τις καλές τέχνες, άλλα και χιλιάδες άλλους που ασχολήθηκαν είτε με τις εικαστικές και διακοσμητικές τέχνες, είτε άνηκαν στα ευρύτερα στρώματα των ορθόδοξων λαών. Ιδιαίτερα μάλιστα πολλοί από τους εκφραστές του κλασσικού αυτού μεγαλείου τόσο αγαπήθηκαν από τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς λογίους και τόσο τιμήθηκαν από το λαό ώστε εικονογραφήθηκαν ολόσωμοι μέσα σε δεκάδες ναούς και μοναστήρια της Ορθόδοξης Ανατολής*1 ανάμεσα η δίπλα σε προφήτες και μάρτυρες, σε αγίους και δικαίους, σε οσίους και αγγέλους της Εκκλησίας μας.

Και τούτο επειδή οι Έλληνες φιλόσοφοι της αρχαιότητας θεωρήθηκαν από τους επιγόνους τους μακρινοί πρόδρομοι και προάγγελοι του ερχομού του Χριστού στον κόσμο, αφού το νόημα της διδασκαλίας τους και το βαθύτερο φιλοσοφικό τους έργο οδήγησε και οδηγεί στη χριστιανική αποκάλυψη. Η αναφορά εξ άλλου του Χριστού στους Έλληνες όταν θέλησαν να τον ιδούν στην Παλαιστίνη λέγοντάς τους ότι «ελήλυθεν η ώρα ίνα δοξαστεί ο Υιός του Ανθρώπου», όπως η διαπορία των Ιουδαίων «μη εις την διασποράν των Ελλήνων μέλλει πορεύεσθαι και διδάσκειν τους Έλληνας», σηματοδοτούν τη σχέση του Ελληνισμού και του Χριστιανισμού, απόηχος της οποίας είναι και οι παραστάσεις Ελλήνων φιλοσόφων, Σιβυλλών και εθνικών ποιητών μέσα σε βυζαντινούς ναούς και μοναστήρια κατά τους βυζαντινούς και μετα-

*1. KACHALOVA N. MAVASOVA L. SHCHENNIKOVA, «THE ANNUVCATION CATHEDRAL OF THE MOSCOW KREMLIN, Μόσχα 1990, πίν. 98, 102, 103, 104, 217, 218, 219 και 221.

βυζαντινούς χρόνους και παρά το έντονο θεοκρατικό χαρακτήρα που επικρατούσε τότε.*2

Μακρά επιτόπια επιστημονική έρευνα που πραγματοποιήσαμε στον ευρύτερο ελληνικό χώρο και μάλιστα στο Άγιον Όρος, στην Κρήτη, στη Μακεδονία, στην Πελοπόννησο, στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία και ακόμη στη Μικρά Ασία και κυρίως στη Κωνσταντινούπολη, στην Παλαιστίνη, στη Βουλγαρία, στη Ρουμανία, στη Σερβία και στη Ρωσία, εντοπίσαμε, φωτογραφήσαμε και μελετήσαμε δεκάδες άγνωστες παραστάσεις αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων σε τοίχους καθολικών μοναστηριών, σε ενοριακούς ναούς και εξωκλήσια σε συνάρτηση με την παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί ή ανεξάρτητα από αυτή και οι οποίες προσετέθησαν στις ήδη γνωστές παρόμοιες εικονογραφικές συνδέσεις.

Εικονίζεται δηλ. η παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί σύμφωνα με τη μεταγενέστερη Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης του Διονυσίου του εκ Φουρνά*3 όπου δεξιά και αριστερά του Ιεσσαί και κάτω από τους Προφήτες, «...παρίστανται οι σοφοί των Ελλήνων... βαστάζοντες τας ρήσεις των και βλέποντες άνω δεικνύουσι εις την γέννησιν του Χριστού». Και ακόμη στην περιγραφή του ο Διονύσιος*4 συμπεριέλαβε εκτός από τους αρχαίους Έλληνες σοφούς που ομίλησαν περί της ένσαρκης οικονομίας του Χριστού, τον Θούλη βασιλιά της Αιγύπτου, τον Βαλαάμ εθνικό Προφήτη των Ιουδαίων*5 και την Σίβυλλα προφήτιδα και ιέρεια του Απόλλωνα που συναντήσαμε σε όχι λίγα παραδείγματα. Προερχόμενη η Ρίζα του Ιεσσαί*6 από το χωρίο του Προφήτη Ησαΐα, που αναγράφει: «Εξελεύσεται ράβδος εκ της Ρίζης Ιεσσαί και άνθος εκ της ρίζης αναβήσεται· και αναπαύσεται επ' αυτόν πνεύμα του Θεού, πνεύμα σοφίας και συνέσεως, πνεύμα.

*2. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΑΡΧΟΥ, ο. π. σ.152.

*3. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, «Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης, έκδοση Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, εν Πετρούπολει 1909, σ. 82

*4. ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΦΟΥΡΝΑ, ο. π. σ. 84

*5. Αριθμοί 22, 24, 51,8. Β' Πέτρου 2, 15. Ιούδα ΙΙ. Αποκάλυψη 2, 14

*6. Βλέπε περισσότερα, G. MILLET, «MONUMENTS DE L' ATHOS» I. LES PEINTURES, PARIS 1927, πίν. 155. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗ, «Άθως», Αθήναι 1963, σ.149, πίν. 30, εικ. Α'

βουλής και ισχύος, πνεύμα γνώσεως και ευσεβείας*7» θεωρήθηκε τόσο από τον Απολογητή Ιουστίνο και μάρτυρα*8 όσο και από τον Κλήμεντα τον Αλεξανδρέα*9 ότι προφητεύει την έλευση του Χριστού στον κόσμο η οποία προετοιμάστηκε και από το πνευματικό και διδακτικό έργο των εικονιζόμενων στους ναούς Ελλήνων φιλοσόφων τους οποίους και παρουσιάζουμε παρακάτω. Για παρόμοιες γλυπτές η ζωγραφικές παραστάσεις αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων που μελετήσαμε προσεκτικά σε χώρες της δυτικής Ευρώπης, όπως π.χ. στο ναό της Αγίας Αικατερίνης στην Πίζα της Ιταλίας που είναι έργο Θωμά του Ακυϊνάτου, στο μοναστήρι Δομινικανών Φλωρεντίας που είναι έργο του Ανδρέα Μποναγιούντο το 1555, το ξύλινο είδωλο του Αριστοτέλη που βρισκόταν σε χριστιανικό ναό της Μεσσήν της Σικελίας, στο Βατικανό οι πίνακες του Ραφαήλ όπου παριστάνεται η Σχολή των Αθηνών με όλους τους Έλληνες φιλοσόφους, το έργο του BRAMANTE +1524 που βρίσκεται στην πινακοθήκη BREKA του Μιλάνου, το έργο του CORREGIO +1534 που βρίσκεται στην πινακοθήκη της Πάρμας, το έργο του DAVIN +1825 που βρίσκεται στο Μητροπολιτικό Μουσείο της Νέας Υόρκης, το έργο του FENERBACH +1880 στο ίδιο Μουσείο που παριστάνει το Συμπόσιο του Πλάτωνα, οι ξυλόγλυπτες μορφές των Σωκράτη, Πλάτωνα, Πυθαγόρα και Αριστοτέλη που βρίσκονται σε καθίσματα χορού εκκλησίας στην πόλη ULM της Γερμανίας, κ.ά., δεν κάνουμε λόγο επειδή υπεκφεύγει της παρούσης επιστημονικής ανακοίνωσης.

Σε όλες τις περιπτώσεις εικονογραφίας φιλοσόφων σε καθολικά Μοναστηριών, σε ενοριακούς ιερούς ναούς και εξωκλήσια της Ορθόδοξης Ανατολής οι φιλόσοφοι παρίστανται όρθιοι με στολές βασιλέων, αρχόντων η αξιωματούχων σε εξιδανικευμένη μορφή, εστραμμένοι ανάλογα ελαφρώς δεξιά η αριστερά σύμφωνα πάντοτε με τη φορά και τη στάση των υπολοίπων. Στα κεφάλια τους φέρουν άλλοτε πολυτελή και με

*7. ΗΣΑΙΑΣ, ια', Ι.

*8. ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ, Διάλογος προς Τρύφωνα 2, 37

*9. ΚΛΗΜΕΝΤΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΑ, Στρωματείς V, 6 και 36.

Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι Αριστοφάνης,
Δωνέριστος (Πυθαγόρας) και Διογένης

πλούσια διακόσμηση από πολύτιμες και ημιπολύτιμες πέτρες και μαργαριτάρια βασιλικά στέμματα, άλλοτε τα καλύπτουν με πολύχρωμα υφασμάτινα ιερά καλύμματα, σε άλλες περιπτώσεις είναι τελείως ασκεπείς, άλλοτε φέρουν χρυσά φωτοστέφανα με ή όχι βασιλικά στέμματα και άλλοτε φέρουν ποικίλους πίλους σε διάφορα σχέδια, μορφή και χρώματα. Σε μερικές περιπτώσεις η όλη τους μορφολογία και έκφραση υπενθυμίζει εμφάνιση προφητών που οπωσδήποτε είναι διαφορετική από την ιερατική ή τη βασιλική οι οποίες και τονίζονται έκδηλα σε ικανό αριθμό περιπτώσεων. Άλλοτε πάλι τα μυθικά πρόσωπα ή με μυθική χροιά περιβαλλόμενα, φέρουν την πλέον επίσημη στολή με βασιλικό λώρο που προσδίδει ιδιαίτερη έμφαση και αίγλη όπως στην περίπτωση της Σίβυλλας όπως αυτή παριστάνεται στις Τράπεζες των Μονών Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους, Κοιμήσεως της

Θεοτόκου της Πετριτζονίτισσας (Μπάσκοβο) της Βουλγαρίας κ.ά. Σε άλλες περιπτώσεις οι Έλληνες φιλόσοφοι όπως ο Αριστοτέλης στη Μονή Βατοπεδίου του Αγίου Όρους φέρει μοναχικό τριβώνιο εξωσμένο και πλούσιο ιμάτιο που πορπώνεται μπροστά στο στήθος. Άλλοι πάλι φέρουν ιμάτιο και μανδύα με πλούσια συνήθως διακόσμηση ενώ οι Σίβυλλες φορούν πολύχρωμο ποδήρη χιτώνα με χρυσές διακοσμημένες ταινίες και ιμάτιο με χρυσή παρυφή, χωρίς να λείπει όπως ήδη σημειώθηκε και ο βασιλικός λώρος. Όλοι κρατούν ανοικτά ειλητάρια περιλαμβάνοντα κείμενα αναφερόμενα στο δόγμα της ένσαρκης οικονομίας του Χριστού ή άλλες σχετικές ρήσεις που αποδίδονται στα εικονιζόμενα πρόσωπα και ιδιαίτερα εκείνες που κάνουν λόγο για τη σάρκωση και το έργο του Υιού και Λόγου του Θεού. Τέλος φέρουν υψηλά ή χαμηλά, απλά ή διακοσμημένα με ποικίλη διακόσμηση υποδήματα διαφόρων χρωματισμών και αποχρώσεων. Όσον αφορά τη μορφο-

Οι σοφοί Αρκεγκλος (Φίλων), Κλεομένης και Σωκράτης

λογία των προσώπων τους, την ηλικία, την κόμη ή τη γενειάδα τους, αυτοί παριστάνονται με πλούσιες συνήθως κόμες, γέροντες, μεσήλικες ή νεώτεροι, κοντογένηδες, μεγαλογένηδες ή ολιγογένηδες, οξυγένηδες, αρχιγένηδες ή φαλακρίζοντες, στρογγυλογένηδες, σγουροδιχαλογένηδες ή μαυροδιχαλογένηδες ή ασπρογένηδες και τέλος σιμογένηδες, σγουροκέφαλοι ή σγουρακίζοντες.

Σύντομη επισκόπηση στις σωζόμενες σήμερα κατά χρονολογική σειρά παραστάσεις αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, Σιβυλλών και εθνικών προφητών σε ναούς και μοναστήρια της Ορθόδοξης Ανατολής βεβαιώνει ότι οι περισσότεροι από αυτούς που εικονογραφήθηκαν σε Καθολικά ή Τράπεζες μοναστηριών, σε ενοριακούς ναούς ή εξωκλήσια, έχουν ως ακολούθως:

1. Στο εξωκλήσι του Αγίου Γεωργίου του Πλατανίτη Βιάννου Ηρακλείου Κρήτης που ανήκει στο Ι40Ι μ.Χ. εικονίζονται στην παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί τέσσερις Έλληνες φιλόσοφοι, όπως τουλάχιστον μπορέσαμε να διακρίνουμε επειδή ο ζωγραφικός διάκοσμος του ναΐσκου δεν έχει μέχρι σήμερα (2002) αποκατασταθεί, μεταξύ των οποίων διακρίνονται ο Σόλων και ο Πλούταρχος να κρατούν ανοικτά ειλητάρια με κείμενα όπως και οι άλλοι παριστάμενοι φιλόσοφοι. Πρόκειται για τις παλαιότερες παραστάσεις Ελλήνων φιλοσόφων που εντοπίσαμε, φωτογραφήσαμε και μελετήσαμε σε χώρες της Ορθόδοξης Ανατολής. Ανοικτά ειλητάρια με επιμελημένη γραφή κρατούν και οι άλλοι αδιάγνωστοι φιλόσοφοι της Αρχαίας Ελλάδας.*10

2. Σε ναό της Ρουμανίας και μάλιστα στο NORONET της Μολδαβίας που κτίστηκε το 1488 και ανακαινίστηκε το 1550 απεικονίστηκαν οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι Πυθαγόρας, Σόλωνας, Σωκράτης, Πλάτωνας, Αριστοτέλης και Πλούταρχος.*11 Κρατούν ανοικτά ειλητάρια με κείμενα στη Ρουμανική γλώσσα.

3. Σε ναό του HUMOR της Βουκοβίνας Ρουμανίας που κτί-

*10. Ο Αριθμός των εικονιζόμενων Ελλήνων φιλοσόφων, Σιβυλλών και εθνικών προφητών δεν είναι ο αυτός σε όλους τους ναούς των ορθοδόξων χωρών που παρουσιάζουμε. Άλλοτε εικονίζονται 4, άλλοτε 6, άλλοτε 8 και άλλοτε 12.

*11. Σ. ΚΟΥΓΕΑ, οπ. π., σ. 520-521. Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ, οπ. π. σ. 422 Κ. ΝΙΑΡΧΟΥ, οπ. π. σ. 155. J. STEFANESKU, οπ. π., πιν. LXVI, 2, LXXXVIII,3.

στηκε το 1530, παρίσταται στο νάρθηκα η Ρίζα του Ιεσσαί όπου και εικονίστηκαν επτά Έλληνες φιλόσοφοι διατεταγμένοι σε κάθετη ταινία. Η τοιχογραφία σήμερα είναι σχεδόν κατεστραμμένη.*12

4. Στην Τράπεζα της Μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Όρους που κτίσθηκε το 1512 και τοιχογραφήθηκε πιθανότατα το 1536 απεικονίστηκαν στο νότιο τοίχο και σε εικονογραφική σύνδεση της ρίζας του Ιεσσαί οι φιλόσοφοι Σωκράτης, Πυθαγόρας, Αιαλία (πιθανώς Αιθαλίδης που είναι μυθικό πρόσωπο της ελληνικής αρχαιότητας υιός του Ερμή και της Ευπολεμείας και έλαβε μέρος στην αργοναυτική εκστρατεία ως κήρυκας), Σόλων, Κλεάνθης, Φίλων, Όμηρος, Αριστοτέλης, Γαληνός, Σίβυλλα, Πλάτων και Πλούταρχος. Όλοι τους κρατούν ανοιχτά ειλητάρια με κείμενα στην Ελληνική γλώσσα.*13 Προβλήματα που προκύπτουν από προέλευση κειμένων, ερμηνεία, ή σύγκριση αυτών με τις πηγές, δεν άπτονται της παρούσης εργασίας η οποία αναφέρεται μόνο στις ποικιλόμορφες απεικονίσεις του.

5. Σε ναό της VATRA Μολδαβίας του 1536 απεικονίστηκαν οι φιλόσοφοι, Αριστοτέλης, Αστακοέ, Πλάτωνας και Σεβύλλη.*14 Μορφολογικά απέχουν από όλες τις άλλες γνωστές παραστάσεις φιλοσόφων αφού έχουν δημιουργηθεί με αχαλίνωτη φαντασία τόσο στα πρόσωπα όσο και στην ενδυμασία.

6. Στον καθεδρικό ναό του Κρεμλίνου τιμώμενο στο όνομα των Αγίων Αποστόλων, απεικονίστηκαν στους τοίχους το 1547-1551 ο Βιργίλιος και η Σεβύλλα και το 1564 ο Πλούταρχος και ο Θουκυδίδης. Ο Πλούταρχος παραστάθηκε στη Ρίζα του Ιεσσαί ενώ ο Θουκυδίδης σε τόξο του ναού. Οι παραστάσεις έχουν υποστεί από την υγρασία εκτεταμένες φθορές. Παράλληλα κατά τον

*12. J. STEFANESKU, «L' EVOLUTION... ET MOLDAVIE TEXTE» PARIS, 1 929, σ. 35. Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ, οπ. π., σ. 422. Κ. ΝΙΑΡΧΟΥ, οπ. π., σ. 155.

*13. ΘΩΜΑ ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, οπ. π. σ. ΘΕΟΧΑΡΗ ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, οπ. π., σ. Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ, οπ. π. σ. Κ. ΝΙΑΡΧΟΥ, οπ. π., σ. 154.

*14. Κ. ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ, οπ. π., σ. 422. Κ. ΝΙΑΡΧΟΥ, οπ. π. σ. 155 J. STEFANESKU, «L' EVOLUTION DE LA PEINJURES» ET EN MOLDAVIE ALBUM, PARIS GEUTHNER 1929. σ. 33

Ι6ο αι. απεικονίστηκαν χαρακτηριστικά στις δύο θύρες του ναού είκοσι συνθέσεις από τις οποίες οι οκτώ αφορούν Έλληνες φιλοσόφους οι οποίοι εικονίστηκαν με πολύτιμες στολές βυζαντινών αρχόντων και βασιλικά στέμματα. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η Σεβύλλα η οποία φέρει βασιλικό λώρο και βασιλικό στέμμα. Έχει ανοικτά τα χέρια της δεόμενη ενώ από τον αριστερό ώμο κατέρχεται ανοικτό ειλητάριο με κείμενο σε σλαβική γλώσσα. Δεξιά της και πάνω από μεγαλόπρεπο κτίσμα εικονίζεται με ένταυρο φωτοστέφανο ο Χριστός, να φέρει χιτώνα και ανεμιζόμενο ιμάτιο ευλογώντας τη δεόμενη Σίβυλλα.*16

7. Στο νάρθηκα της Μονής του Αγίου Νικολάου του Σπανού στο νησί Ιωαννίνων όπου η μονή Φιλανθρωπινών, εικονογραφήθηκαν το 1560 επτά αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι που είναι οι, Πλάτων, Απολλώνιος, Σόλων, Αριστοτέλης, Πλούταρχος, Χίλων και Θουκυδίδης.

8. Στο νάρθηκα του καθολικού της Μονής SUCEAVA Ρουμανίας που κτίστηκε το 1570, απεικονίστηκαν προσωπογραφίες αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων σε δύο κάθετες ταινίες οι οποίες και απαρτίζουν την Ρίζα του Ιεσσαί, ενώ σε ναό της SUCEVITA της Βουκοβίνας Ρουμανίας του 1595 απεικονίστηκαν στο νάρθηκα οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι, Σόλων, Πυθαγόρας, Πλάτων, Σωκράτης, Πλούταρχος και Αριστοτέλης με εξεζητημένη πολυτέλεια στην ενδυμασία όπου παρατηρούνται υπερβολικά κεντήματα και επιράμματα.

9. Στο δυτικό τοίχο του Καθολικού της Μονής Ζωοδόχου Πηγής της αποκαλούμενης Γόλας (Φαλακρής) Λακωνίας Πελοποννήσου, που απέχει 5 χιλ. από την κωμόπολη Γοράνους Σπάρτης, εικονογραφήθηκαν το 1632 στην εσωτερική πρόσοψη της δυτικής πλευράς του νάρθηκα και μάλιστα στην πάνω από τις τρεις ζωγραφικές ζώνες, εννέα Έλληνες φιλόσοφοι που είναι οι Σόλων, Θουκυδίδης, Πλούταρχος, Σεβύλλα η σοφή, Αριστοτέλης, Πλάτων, Χίλων και Όμηρος. Εικονίζονται με μανδύες που έχουν χρυ-

*16. I. KACHALOVA - N. MAVASOVA – L. SHCHENNIKOVA., οπ. π., σ. 100, 102, 103, 104, 217, 218, 221 και 222.

σές παρυφές, ζωηρά βλέμματα, γέροντες η νεώτεροι, βουρλογένηδες ή δολιχογένηδες να κρατούν ανοικτά ειλητάρια με κείμενα στην ελληνική γλώσσα. Είναι έργα του Δημητρίου Κακαβά όπως βεβαιώνει σχετική επιγραφή. Από τους εννέα Έλληνες φιλοσόφους που εικονογραφήθηκαν αρχικά σήμερα σώζονται οι 8.

10. Στην Τράπεζα της Μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου της Πετριτζονίτισσας (Μπάσκοβο), τριάντα χιλιόμετρα νότια της Φιλιππούπολης Βουλγαρίας, που ανοικοδομήθηκε το 1604 στο όνομα της Αγίας Τριάδας, ανακαινίστηκε το 1623 και ιστορήθηκε το 1643 μ.Χ. εικονογραφήθηκαν στην παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί και κάτω ακριβώς από τους Προφήτες ολόσωμοι και όρθιοι 12 Έλληνες αρχαίοι φιλόσοφοι που είναι από δεξιά οι Αριστοφάνης, Δωνέριτος δηλ. ο Πυθαγόρας, Διογένης, Άρκηλος δηλ. ο Φίλων, Κλεάνθης και Σωκράτης. Από αριστερά εικονογραφήθηκαν οι Ωκύαρος δηλ. ο Όμηρος, Αριστοτέλης, Γαληνός, Σεβύλλα, Πλάτων και Πλούταρχος. Εικονίζονται μεγалоπρεπα με εμφάνιση αρχόντων βασιλέων η Προφητών, φέρουν πολύχρωμους χειριδωτούς χιτώνες με κεντητά επιμάνικα και χρυσές με χρωματιστά λουλούδια παρυφές. Στα κεφάλια τους φέρουν πολυτελή στέμματα με διακόσμηση και κρατούν μεγάλα ανοικτά ειλητάρια με ελληνικά κείμενα.

11. Στον ενοριακό ναό του Αγίου Αθανασίου Τάρνοβο Βουλγαρίας, που κτίστηκε το 1639, εικονογραφήθηκαν τρεις Έλληνες φιλόσοφοι οι οποίοι είναι οι Σωκράτης, Πλάτων και Όμηρος,

12. Στο ναό του Αγίου Δημητρίου Χρυσάφων Λακωνίας, που είναι ενοριακός ναός, εικονογραφήθηκαν το 1641 στον δυτικό τοίχο εσωτερικά, τέσσερις αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι οι οποίοι είναι ο Αριστοτέλης, ο Πυθαγόρας, ο Πλάτων και ο Λουκιανός. Ακόμη παραστάθηκαν ο μάντης και εθνικός προφήτης των Ιουδαίων Βαλαάμ*¹⁷ και τέσσερις Σίβυλλες με τις επωνυμίες Ερυθραία, Δελφίς (η Πυθία προφανώς), Χαλδαία και Ελλησποντία, έργα του αγιογράφου Μανουήλ.

*¹⁷. Ο Βαλαάμ, εθνικός προφήτης των Ιουδαίων, υιός του Βεώρ από την πόλη

Οι συνδέσεις προκαλούν ιδιαίτερη εντύπωση και μάλιστα ο εθνικός Προφήτης Βαλαάμ και οι τέσσερις Σίβυλλες που το όνομά τους Σίβυλλα σήμαινε τη βούληση του Θεού. Κάθε Σίβυλλα καταλαμβάνονταν από νευρικές παθήσεις και από ταραχές έκστα-σης θεωρούμενη θύμα της ενέργειας του Απόλλωνα, η οποία κλο-νίζοντας το σώμα της και διαταράσσοντας τα όργανά της εφώτιζε το πνεύμα της με θείες εκλάμψεις.*18

13. Στο ARBANASSI μοναστήρι της Βουλγαρίας και μάλιστα στο βόρειο τοίχο του καθολικού, που κτίστηκε το 1641 και τιμάται στη Γέννηση του Χριστού εικονογραφήθηκαν δώδεκα αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι στη γνωστή παράσταση της Ρίζας του Ιεσσαί που είναι από δεξιά οι Όμηρος, Αριστοτέλης, Γαληνός, Σίβυλλα, Πλάτων, Πλούταρχος, και από αριστερά του Ιεσσαί οι Λισίτης δηλ. ο Κλεάνθης, Actacop δηλ. ο Φίλων, Σόλων, Ζη-λίτης δηλ. ίσως ο Αιθαλίτης όπως γράφει η Μυρτάλη Αχειμάστου-Ποταμιάνου ή η Αιαλήα όπως σημειώνει ο Κ. Σπετσίερης, Πυθαγόρας και Σωκράτης. Παρίστανται μεγαλοπρεπείς όρθιοι,

Βαθουρά ή Πεθώρ κοντά στον Ευφράτη ποταμό, προσεκλήθη από τον βασιλιά των Μωαβιτών Βαλάκ να καταραστεί τους Ισραηλίτες παίρνοντας την υπόσχεση ότι θα τύχη μεγάλων τιμών και αμοιβών. Ο Θεός όμως εμπόδισε τον Βαλαάμ να καταραστεί τους επιδρομείς Εβραίους και απεναντίας τους ευλόγησε προλέγοντας την προέλευση από αυτούς κάποιου σπουδαίου προσώπου το οποίο παρομοίασε ως άστρο. Στην προφητεία αυτή δόθηκε τόσο από τη ραβινική όσο και την εκκλησιαστική γραμματεία μεσσιανικό νόημα και γι' αυτό παριστάνεται σε ναούς και μοναστήρια της Ορθόδοξης Ανατολής. Παρά ταύτα όμως η στάση του Βαλαάμ δεν υπήρξε τελείως ευνοϊκή προς τους Εβραίους. Εκτός των δισταγμών του για την ενέργεια αυτή βαρύνεται και από τη σύσταση που έκανε στον Βαλάκ όπως αποστείλει γυναίκες στο στρατόπεδο των Εβραίων για να παρασύρει το λαό του θεού σε ακολασία και ειδωλολατρία ώστε να απολέσουν τη δύναμή τους. Τούτο και συνέβη γι' αυτό και ο Θεός ετιμώρησε σκληρά τους παρασυρθέντες ενώ ο Βαλαάμ σκοτώθηκε αργότερα σε μια εκδικητική επιδρομή των Εβραίων. (Αριθμοί ΚΒ' 5 κ. εξ., ΚΓ', ΚΔ', ΛΑ', 8. ΙΗΣ. Ν. ΙΓ' 22. Β' ΠΕΤΡΟΥ.Β', 15. ΙΟΥΔΑ ΙΙ, ΑΠΟΚ. Β' 14. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛ. τ. 3ος Αθήνα 1963, σ. 570.

*18. Σίβυλλες εκαλούντο από τους αρχαίους Έλληνες οι γυναίκες που εκπνέονταν από τον Απόλλωνα και γι' αυτό το λόγο είχαν μαντική δύναμη. Έτσι α-

φέρουν πολυτελείς ενδυμασίες με πλούσια διακοσμημένες χρυσές παρυφές, κρατούν μεγάλα ανοικτά ειλητάρια με ελληνικά κείμενα στην ελληνική γλώσσα και έχουν στην κεφαλή τους σχεδόν όλοι βασιλικά στέμματα και χρυσά φωτοστέφανα. Σημειώνεται ότι είναι η μόνη παράσταση αρχαίων Ελλήνων σοφών που φέρουν φωτοστέφανα και μάλιστα χρυσά. Το λάθος των τριών αναγραφόμενων ονομάτων οφείλεται στην κακή ενθύμηση των αγιογράφων, στην εσφαλμένη αναγραφή των σημειώσεών τους, ή σε άλλους λόγους που δεν μπορούν πρόχειρα να εκτιμηθούν. Η σωστή αναγραφή γίνεται από τη συγκριτική μελέτη των κειμένων των ειληταρίων με άλλες παρεμφερείς παραστάσεις άλλων ναών που εικονίζονται οι αυτοί φιλόσοφοι με τα αυτά κείμενα στα ειλητάρια τους.

14. Στην Παλαιστίνη σε καθολικό της Μονής Τιμίου Σταυρού από τους εικονογραφημένους φιλοσόφους στον δυτικό τοίχο σώζεται μόνο ο Σολομών με την επιγραφή «ο σοφός Σολομών». Άλλοι φιλόσοφοι που υπήρχαν εκεί όπως βεβαιώνουν διάφοροι ιστορικοί σε ανακαίνιση του ναού κατεστράφησαν.

15. Σε παρεκκλήσι της Παναγίας της Πορταΐτισσας της Μονής Ιβήρων του Αγίου Όρους σώζονται από το 1744 παραστάσεις

παθήσεις και από ταραχές έκστασης, εθεωρούνταν θύματα της ενέργειας του Απόλλωνα ο οποίος τις μετέτρεπε σε όργανά του κατά την πίστη των αρχαίων Ελλήνων. Αρχαιότερο και σπουδαιότερο παράδειγμα της καταστρεπτικής αυτής δαιμονοληψίας είναι η προφητική Κασσάνδρα της οποίας οι πάντοτε αγενεδείς χρησμοί ουδέποτε έγιναν πιστευτοί, έγιναν όμως αιτία σκληρών βασάνων και άπαντων οραματισμών. Οι πρώτες αυτές γυναίκες που εμπνέονταν από τον Απόλλωνα ονομάζονταν γενικά Σίβυλλες. Το όνομα Σίβυλλα χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Ηράκλειτο σύμφωνα με τη μαρτυρία του Πλούταρχου. Πρώτος ο Αριστοτέλης ομιλεί περί πολλών Σιβυλλών οι οποίες κατά τους χρόνους του Ουάρωνος, αριθμούνταν σε δέκα. Κατά τον Πλούταρχο η πρώτη που ονομάστηκε Σίβυλλα ήταν η Λίβυσσα θυγατέρα του Δία και της Λαμίας, εγγονή του Ποσειδώνια η οποία εμάντευε πάνω σε βράχο στους Δελφούς. Η δεύτερη και επισημότερη ήταν η Ηροφίλη, αδελφή, θυγατέρα ή σύζυγος του Απόλλωνα η οποία έζησε πριν από τον Τρωικό πόλεμο. Την ονόμαζαν Δήμω, Δημοφίλη, Δηϊφόβη και Αμάλθεια και δεν είχε μόνιμη διαμονή. Επισκέφτηκε την Κλάρο, τη Σάμο, τη Δήλο, τους Δελφούς και την Κύμη της Ιταλίας όπου προφήτευσε στον Αινεία πριν κατεβεί στον Άδη.

Οι σοφοί Σιβύλλα, Πλάτων και Πλούταρχος

επτά αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων οι οποίοι είναι οι Σόλων ο Αθηναίος, Χύλ ο φιλόλογος, Πλάτων, Αριστοτέλης ο σοφός, Σοφοκλής, Θουκυδίδης και Πλούταρχος. Είναι ημίτομοι και δημιουργήθηκαν σε εσωράχια τόξων στον πρόναο του παρεκκλησίου.

16. Στο ναό του Προφήτη Ηλία της πόλης Σιάτιστας της Μακεδονίας και μάλιστα στην μεσημβρινή πλευρά του γυναικωνίτη κάτω ακριβώς από τις εικονογραφικές συνδέσεις των προφητών ιστορήθηκαν το 1744 μ.Χ. έξι σοφοί της αρχαιότητας με τις επιγραφές, ο σοφός Σόλων, ο σοφός Πλούταρχος, ο σοφός Πλάτων, ο σοφός Αριστοτέλης, ο σοφός Θουκυδίδης και η σοφή Σιβύλλα.

17. Στο καθολικό της μονής Βελλάς της Ηπείρου που κτίστηκε περί τον 11ον αιώνα υπάρχει σε μεταγενέστερη εικονογράφηση (18ος αι.) η απεικόνιση τεσσάρων φιλοσόφων της αρχαιότητας και αυτοί είναι οι Αριστοτέλης, Πλάτων, Σόλων, Πλούταρχος και ο εθνικός προφήτης των Ιουδαίων Βαλαάλ που

έχουν εικονογραφηθεί στο κάτω διάζωμα, των απολήξεων των αψίδων δεξιά του νάρθηκα. Ο Βαλαάλ μάλιστα καθήμενος επί όνου οδηγείται προς τον Βαλάκ και όταν, όπως λένε οι πηγές, αναχαιτίστηκε υπό αγγέλου η όνος παρά το ότι ο Προφήτης τον κτυπούσε να προχωρήσει, σταμάτησε διαμαρτυρούμενη κατ' αυτού. Βλέποντας δε συγχρόνως και τον άγγελον προς τον οποίον ομολόγησε ότι αμάρτησε επειδή μετέβαινε στον Βαλάκ με πρόθεση να καταραστεί τους Ισραηλίτες και να λάβει τα υποσχόμενα δώρα «διηνοίγησαν οι οφθαλμοί αυτού» και «είδε» την αλήθεια.

18. Στο ναό του Αγίου Γεωργίου Νεγάδων Ζαγορίου Ηπείρου που ανοικοδομήθηκε και ιστορήθηκε το 1792, στο αριστερό κλίτος και μάλιστα στις πλάγιες επιφάνειες του τέταρτου από το Ιερό Βήμα παραθύρου εικονογραφήθηκαν οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι Αριστοτέλης και Πλούταρχος με πλούσιες γενειάδες και

Οι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι
Ωκύαρος (Όμηρος), Αριστοτέλης και Γαληνός

έκφραση τοπικών αρχόντων γεγονός που επιβεβαιώνει τόσο η αμφίεση, όσο ο ιδιόμορφος πύλος και τα τοπικής δημιουργίας υποδήματα τους τόσο στο σχήμα όσο και στους χρωματισμούς.

19. Στο CENUNENI της Βλαχίας μέσα σε ναό εικονογραφήθηκαν το 1809, 16 αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι μεταξύ των οποίων διακρίνονται ο Πλάτωνας, ο Διογένης και η Σίβυλλα η Φρυγική.

20. Στο προστώο της εισόδου της μεγάλης Μονής του Βατοπεδίου του Αγίου Όρους εικονογραφήθηκαν το 1858 έξι Έλληνες αρχαίοι φιλόσοφοι που είναι οι Αριστοτέλης, Θούλης, Σοφοκλής, Απόλλων, Πλάτων και η Σίβυλλα. Διατηρούνται σε άριστη κατάσταση και προφανώς οι ονομασίες δόθηκαν από τις πληροφορίες που δίδει ο Διονύσιος ο εκ Φουρνά στο έργο του «Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης».

Περαίνοντας τη σύντομη εισήγησή μου περί των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, Σιβυλλών και εθνικών προφητών των Ιουδαίων όπως αυτοί εικονίστηκαν σε ναούς και μοναστήρια της Ορθόδοξης Ανατολής, σημειώνουμε ότι είχαμε και άλλους ναούς στον ευρύτερο ορθόδοξο χώρο όπου είχαν εικονογραφηθεί Έλληνες φιλόσοφοι, όπως π.χ. στο καθολικό του Σουλού Μοναστηρι στην Κωνσταντινούπολη που κατείχαν οι Αρμένιοι. Ατυχώς όμως πυρκαϊά κατέστρεψε τελείως το καθολικό και επομένως και τις παραστάσεις των Ελλήνων σοφών.

Ύστερα από τα παραπάνω που με συντομία παρουσιάσαμε γεννάται το ερώτημα: Μήπως οι παραστάσεις φιλοσόφων της Ελληνικής Αρχαιότητας που βρίσκομε εικονογραφημένους μέσα σε ναούς και μοναστήρια της Ορθόδοξης Ανατολής είχαν σαν κίνητρο την υπεύθυνη διδασκαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας γύρω από τις σχέσεις Ελληνισμού και Χριστιανισμού, ή μήπως το φαινόμενο οφείλεται στη μελέτη των συγγραμμάτων της αρχαιότητας από τους Βυζαντινούς και τους μετέπειτα Έλληνες της Τουρκοκρατίας, όπου, όπως είναι γνωστό πολλοί αναζητούσαν νοήματα υψηλής θρησκευτικότητας;

Την ερμηνεία του φαινομένου πρέπει νομίζω να την αναζητήσουμε στο περιεχόμενο των ειληταρίων που προέρχεται από τις ρήσεις και τη διδασκαλία των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και

αναφέρεται στην ενσάρκωση του Υιού και Λόγου του Θεού, ή στη στενή σχέση των δημιουργών ζωγράφων με τη λαϊκή φιλολογία και μάλιστα τη μελέτη από το πρωτότυπο κείμενο ή τις μεταφράσεις του φιλοσοφικών έργων των αρχαίων χρόνων, που η διάδοσή τους κατά τους χρόνους της σκλαβιάς ήταν μεγάλη.

Γνωστή εξ' άλλου από τις πηγές και τα συγγράμματα των Ελλήνων Πατέρων είναι η σχέση Ελληνισμού και Χριστιανισμού με την οποία γίνεται ρητή μνεία στους Ευαγγελιστές και τον Παύλο που γνώριζε τους κλασσικούς και κυρίως τον Διογένη, τον Απολλωνιάτη, τον Πλάτωνα, τον στωικό Κλεάνθη, τον αστρονόμο Άρατο, τον Σολέα, κ.ά. Η αντίληψη ότι οι μεγάλοι Έλληνες φιλόσοφοι αντιτάχτηκαν κατά του ειδωλολατρικού πολυθεϊσμού και αγωνίστηκαν να καθοριστεί η έννοια του Θεού συνεχίστηκε όχι μόνο στην εποχή των απολογητών και τους χρόνους των διωγμών αλλά και σ' όλους τους μεταγενέστερους αιώνες.

Γνώρισμα επομένως επιλογής των Ελλήνων φιλοσόφων της αρχαιότητας να εικονογραφηθούν σε τοίχους ναών ήταν το βαθύτερο νόημα της διδασκαλίας τους και που αναφέρονταν στην ενσάρκωση του Χριστού στον κόσμο. Οι ζωγράφοι δηλ. γνώριζαν επακριβώς την αγαθή πρόθεση των αρχαίων φιλοσόφων και την περί μονοθεΐας αντίληψή τους και γι' αυτό η προτίμησή τους να τους παραστήσουν στον ευρύτερο ορθόδοξο χώρο υπήρξε συνεχής και σε γενικά πλαίσια αφού έχουμε να παρουσιάσουμε πλειάδα παραδειγμάτων και περιπτώσεων. Εξ' άλλου στην επιλογή αυτή συνετέλεσε και η μαρτυρία του Ιουστίνου που εβεβαίωνε ότι *«και οι μετά λόγου βιώσαντες χριστιανοί εισίν, καν άθεοι ενομίσθησαν οίον εν Έλλησι Σωκράτης και Ηράκλειτος και οι όμοιοι αυτοίς»*. Γι' αυτό ακριβώς εικονογραφήθησαν κοντά στους προφήτες εκτός από τον Αριστοτέλη οι μεγάλοι ιδεοκράτες και μονοθεϊστές Σωκράτης, Πυθαγόρας, Πλάτωνας, Πλούταρχος και ακόμη ο Όμηρος αφού η ποίησή του κατά τον Μέγα Βασίλειο *«αρετής εστίν έπαινος»*, και ακόμη και αυτός ο Σόλωνας ως κήρυκας και νομοθέτης της δικαιοσύνης.

Τα καθόλου αυτά βουβά στοιχεία μας επιτρέπουν να πούμε συμπερασματικά ότι οι πολλές παραστάσεις αρχαίων Ελλήνων φι-

λοσόφων σε ναούς και μοναστήρια της ορθόδοξης Ανατολής είναι συμβολική. Δεν επεδίωξαν δηλ. οι ζωγράφοι να παρουσιάσουν τους φιλοσόφους με αντικειμενικά σωματικά χαρακτηριστικά, αλλά όπως οι ίδιοι τους αισθανόταν σύμφωνα με τη διδασκαλία τους. Γι' αυτό και οι παραστάσεις δεν αποδίδουν τις ιδιαιτερότητες της μορφής τους σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες και πληροφορίες που έχουμε αλλά τους παρουσιάζουν ως στοχαστές, δημιουργούς και πνευματοδότες που επέδρασαν στη διαμόρφωση του δυτικού πολιτισμού όσο κανένας άλλος από τους κορυφαίους της ελληνικής διανόησης.

Περιττόν μάλιστα να υπενθυμίσουμε ότι και η φιλοσοφική σκέψη του ελληνισμού κατά τους χρόνους της σκλαβιάς ήταν σκέψη αριστοτελική, γιατί στα έργα του Αριστοτέλη έβρισκαν απάντηση στα προβλήματα και τα αιτήματα οι σκλαβωμένοι Έλληνες κι εκείνος έδιδε τα πρώτα εθίσματα στα νέα πνευματικά τους φτερογύσματα.

Γι' αυτό τους παρουσιάζουν ως αξιωματούχους, ως άρχοντες, ως βασιλείς, υπενθυμίζοντας ελληνική έκφραση, διδακτική στάση και ιερατική ευλάβεια. Ακόμη εκφράζουν απλοϊκή απόδοση ετοιμών προτύπων όπως στη Μονή Βελλάς ή κοσμικότητα και αγάπη προς τη ζωή όπως στους Νεγάδες Ζαγορίου ή τους αποδίδουν ως αγίους με φωτοστέφανο στη μονή ARBANASSI Βουλγαρίας, κ. λ. π.

Όλα τα παραπάνω, τέλος, που με συντομία παρουσίασα συνθέτουν το νήμα της μελέτης των Ελλήνων φιλοσόφων της αρχαιότητας, εκφράζουν το σχεδόν ενιαίο της διδασκαλίας τους ως προς την ένσαρκτη οικονομία του Υιού και Λόγου του Θεού, σηματοδοτούν τη μονοθεΐα και μαρτυρούν την ύπαρξη μιας κάθετης γνωριμίας μαζί τους που περνά μέσα από το Βυζάντιο, διασχίζει τα χρόνια της δουλείας και φτάνει στον σύγχρονο ελληνισμό. Ακόμη ανασκευάζουν την αντίληψη ότι τάχα ο Ελληνισμός γνώρισε τους αρχαίους από τη Δύση ή έστω από άλλα χριστιανικά κράτη όπως τη Ρουμανία ή τη Ρωσία, τη Γιουγκοσλαβία ή τη Βουλγαρία, αφού η αρχαιότερη παράσταση φιλοσόφων μέσα σε ναό βρίσκεται απ' όσα γνωρίζουμε στον τοιχογραφημένο ναό του Αγίου Γεωργίου

Πλατανίτη στην Βιάννο Ηρακλείου Κρήτης. Είναι η παλαιότερη που σώζεται και ανήκει στο 1401 μ.Χ. την οποία μάλιστα πρόσφατα επισημάναμε.

Η συνέχεια επομένως της Ελληνικής σκέψης που έγινε κάθεται γνωστή στον Ελληνισμό ξεκίνησε από την αρχαία Ελλάδα, πέρασε μέσα από το Βυζάντιο, ήταν γνωστή στα χρόνια της σκλαβιάς και έφτασε στον νεώτερο Ελληνισμό προσδιορίζοντας τη σκέψη και τα ιδανικά του έθνους, τροφοδοτώντας συγχρόνως τον αγώνα για μια άνιση πάλη που οδηγεί στην εθνική μας αυτογνωσία, την ειρήνη, την ανεξαρτησία και την ελευθερία.

Δρ Θεοχάρης Μιχ. Προβατάκης
Διευθυντής Υπουργείου Πολιτισμού

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Περί των εικονογραφικών συνδέσεων Ελλήνων φιλοσόφων σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς και μοναστήρια όπως και παρόμοιες των νεωτέρων χρόνων βλέπε:

ΘΕΟΧ.ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, «Η ζωγραφική παράδοση στην παράσταση του Αριστοτέλη σε βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς και μοναστήρια στο Βαλκανικό χώρο». Πρακτικά Β΄ Πανελληνίου Συμποσίου, 16-18 Οκτωβρίου 1987, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 234 κ. εξ.

G MILLET, «MONUMENTS DE L' ATHOS I LES PEINTURES», PARIS 1927, πίν.151, 3 κ.

ΚΑΛΟΚΥΡΗ «Άθως Θέματα Αρχαιολογίας και Τέχνης», Αθήναι 1963, σ. 149, πίν. 50, εικ. Α΄.

ΘΩΜΑ ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, «Το Άγιον Όρος, Σύντομη ιστορία του Άθω και σκιαγραφία των μνημείων», Θεσσαλονίκη 1983, σ. 34 κ. εξ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΠΕΤΣΙΕΡΗ, «Εικόνες Ελλήνων φιλοσόφων εις Εκκλησίας», Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, περίοδος Β΄, τ. ΙΔ΄, Αθήναι 1963-1964, σ. 386-458.

A. GRABAR, «LA PEINTURE RELIGIEUSE EN BULGARIE»II, ALBUM, PARIS 1928, πίν. LIII.

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, «Το πρόβλημα μιας μορφής Έλληνας Φιλοσόφου» πίν. 25-26, εν Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, περίοδος Δ΄, τ. στ΄ 1970-1972, Αθήναι 1972.

MILLET G., PARGOIRE J., PETIT., «RECUEIL DES INCRIPHOS CHRETIENNES DE L' ATHOS, I PARTIE» PARIS 1904, σ.85.

Β. ΣΚΟΡΔΑΛΗ, «Σημειώματα περί της Μονής Μπατσκόβου, εν Στενημάχφ», «Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος», τ. 3ος, Αθήναι 1899, σ. 254-258.

ΜΥΡΤΙΑΟΥ Κ. ΑΠΟΣΤΟΛΙΑΟΥ, «Περί της Μονής της Κοιμήσεως της Υπεραγίας Θεοτόκου της Πετριτσονίτισσης», «Θρακικά», τ. 7ος, Αθήναι 1936.

Σ. ΚΟΥΤΕΑ, «Εντυπώσεις εκ Ρουμανίας» Α΄ Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος», 1925, σ. 520-521.

J. STEFANESCU, «L' EVOLUTION DE LA PEINTURE RELIGIEUSE EN BUCOVINE ET EN MOLDAVIE DEPUIS ORIGINES JUSQU' AU XIX SIECLE ALBUM», PARIS LIB. GENTHNER 1928, πίνακες LXVI, 2, LXXXVIII, 3.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «L' EVOLUTION DELA PEINTURE RELIGIEUSE EN BUCOVINE ET MOLDAVIE TEXTES», PARIS 1929, σ. 35.

ΤΟΥ ΙΑΙΟΥ, «L' EVOLUTION DE LA PEINTURE RELIGIE USE ET

EN BUCOVINE ET MOLDAVIE ALBUM», PARIS GEUTHNER, 1928, σ. 33.
ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, «CONTRIBUTION A L' ETUDE DES PEINTURES MURALES
VALAQUES», PARIS 1928, σ. 57.

A. GRABAR «LA PEINTURE RELIGIEUSE EN BULGARIE TEXTE»,
PARIS 1928, σ. 107.

ΑΡΧΙΜ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, «Η Ιερά Μονή Σταυρού
και η εν αυτή Θεολογική Σχολή». Περιοδ. «Νέα Σιών», έτος Β', τεύχος Ε' Σε-
πτέμβριος-Οκτώβριος, Ιεροσόλυμα 1905, σ. 646-647, 651-653, 762.

Δ. ΤΑΚΟΥ, «Παλαιστίνη», Οδηγός Προσκυνητών Αθήναι 1896, σ. 121.

G. NANRIS, «CONTRIBUTION A L' ETUDE DE LA PEINTURE MU-
RALE DE LAVRA», στο «LE MILENAIRE DU MONT ATHOS», VENEZIA
1964, τ. II, σ. 267 κ. έ.

N. A. BEES, «DARSTELLUNGEN ALTHEIDNSCHER DENKER UND
AUTOREN IN DER KIRCHENMALEREI DER GRIECHEN» BYZ. NEUGR.
JAHRB. 4 1923, σ. 107 κ. έξ.

V. GRECU, «DARSTELLUNGEN ALTHEIDNISCHER, DANGER UND
SCHRIFSTELLER IN DER KIRCHENMALEREI DES MORGENLANDES»
BULLETIN DE L' ACADEMIE ROUMAINE, SECTION HISTORIQUE, XI
1924, HEFT I, σ. 1 κ. ξ.

A. VON PREMERSTEIN, «GRIECHISCH-HEIDNISCHE WEISE ALS
VERKUNDER CHRISTLICHER LEHRE IN HANDSCHRIFTEIN UND KIR-
CHENMALEREIEN» στο FESTSCHRIFT DER NATIONAL BIBLIOTHEK HN
WIEN, HERGB. ZUR FEIER DES 200 JAHRIGEN BESTEHENS DES GE-
BAUDES, WIEN 1926, σ. 647 κ. έξ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΑΡΧΟΥ, «Παραστάσεις Αρχαίων Ελλήνων Σοφών
στη Βυζαντινή Εικονογραφία» περιοδ. «Διδαχή» της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσ-
σηνίας, έτος ΑΒ', Καλαμάτα Νοέμβριος 1978, τεύχος 348, σ. 162-157.

K. ΒΛΑΧΟΥ, Ιεροδιακόνου, «Η Χερσόνησος του Αγίου Όρους», Βόλος
1903, σ. 256-257.

ΓΕΡΑΚΙΝΑΣ ΜΥΛΩΝΑ, «Παραστάσεις του Αριστοτέλη στη Νεοελληνι-
κή τέχνη», «Μακεδονικά», τ. ΚΗ', Θεσσαλονίκη 1992 και ανάπτυπο

ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, «Η παράσταση των φιλοσόφων στον Άγιο Νικόλαο Τσαρί-
τσανη» ανακοίνωση στο ΣΤ' Συνέδριο, «Ο Όλυμπος στους αιώνες», Ελασσόνα
25-27 Σεπτεμβρίου 1992, πολυγραφημένη.

ΘΕΟΧΑΡΗ ΠΡΟΒΑΤΑΚΗ, «Το Άγιον Όρος, ιστορία - τέχνη - παράδο-
ση, Αθήναι 1986, σ. 136.

ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΑΛΙΜΠΡΑΝΤΗ, «Αι παραστάσεις Μεταμορφώσεως και
Ρίξης του Ιησού επί χρυσοκεντητών αμφίων Μονής Λειμώνος Λέσβου», Αρ-
χαιολογικά Ανάλεκτα έξ Αθηνών τ. 7, τευχ. I 1974, 154.

*

Ο σοφός Κλεομένης

Ο σοφός Διογένης

